

2

Varkaus yhteiskunnallisten murrosten näyttämönä 1900-luvun alusta nykypäivään

Hannu Itkonen & Arto Nevala

Tässä artikkelissa tarkastelemme Varkauden vaihteita 1900-luvun alusta 2010-luvulle. Aluksi luomme katsauksen paikkakunnan muotoutumiseen ja teollistumisen varhaisvaiheisiin 1800-luvulla. Ajanjakso muodostaa jäsenyksen ensimmäisen kauden. Sen jälkeen tarkastelemme 1800-luvun lopulta alkaen kolmea kautta: toista maailmansotaa edeltänyttä ensimmäistä teollistumisaaltoa, Varkauden kauppalavaihetta 1920-luvun lopulta 1960-luvun alkuun sekä sitä seurannutta isojen rakennemuutosten aikaa, globalisaation kosketusta. Tavoitteenamme on kunkin kauden osalta nostaa esiin olennaiset piirteet elinkeinorakenteen ja yhteisön muutoksista. Liitämme Varkauden kehityskaaren suomalaiseen ja osin kansainväliseen rakennemuutokseen. Artikkelimme perustuu pääosin olemassa olevaan Varkautta koskevaan tutkimukseen, myös siihen, jota olemme itse tuottaneet lähes kolmen vuosikymmenen aikana. Lisäksi käytämme sanomalehtiaineistoa, tilastoja ja muita julkaisuja.

Vilma Hänninen, Antti Kouvo ja Pekka Kuusela (toim.) (2020)
Elämää sinnittelevässä pikkukaupungissa. Varkautelaisten arki ja hyvinvointi
Tampere: Tampere University Press, 21–52.
<http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-359-024-3>

Varhainen teollistuminen ja teollisuusyhteisön muodostuminen

Varkauden muotoutuminen teolliseksi paikkakunnaksi pohjautui 1800-luvulla erinomaisiin luonnonoloihin eli puunjalostuksen sekä metalliteollisuuden tarvitseman raaka-aineen ja vesivoiman saataavuuteen. Toinen tärkeä tekijä oli kuljetusyhteyksien kehittyminen. Taipaleen (vuonna 1840) ja Saimaan (vuonna 1856) kanavien valmistumiset merkitsivät meriyhteyden avautumista ja tuotteiden suurempaa pääsyä maailmanmarkkinoille. Vuosisadan loppupuolella Varkaus teollistui nopeasti ja samalla sen teollinen rakenne monipuolistui. Järvien rautamalmin hyödyntämisestä käynnistynyt ja aikaisempaa halvemmän ja nopeamman niin sanotun putlausmenetelmän käyttöönoton jälkeen kasvanut metalliteollisuus sai rinnalleen puunjalostuksen, joka oli varhaisimmillaan sahausta. Esimerkiksi Huruskoskella käynnistettiin saha ja aloitettiin veneiden veisto vuonna 1834. Alueelle ilmaantui myös puusepän verstaita. Varkauden 1800-luvun lopun merkittävin teollinen toimija Paul Wahl & Co. keskittyi sahaukseen ja konepajatoimintaan. Yhtiö rakensi vuosisadan puolivälin jälkeen Pirtinniemen kompleksin, jossa valmistettiin muun muassa höyrylaivoja ja -kattiloita. Lisäksi yritys rakensi 1870-luvulla Huruskoskelle modernia tekniikkaa hyödyntäneen putlaus- ja valssilaitoksen. (Jääskeläinen & Lovio 2003, 12–13; Soikkanen 1963, 120–125.)

Paikkakunnan teollisuuteen karttui monenlaista osaamista, varsinkin kun myös Lehtoniemeen nousi 1800-luvun lopulla telakan, konepajan, sahan ja pienempiä verstaita sisältänyt teollinen keskitymä. Lehtoniemen kompleksin toiminta kasvoi nopeasti, ja vuoteen 1913 mennessä veistämöllä ja konepajassa oli valmistunut 151 höyrylaivaa, 266 höyrykonetta ja 238 höyrykattilaa. Enimmillään Lehtoniemen konepajalla ja veistämöllä työskenteli liki 200 ihmistä. Varkauden tehtaiden metallipuolella oli samoihin aikoihin lähes 1 000

työntekijää, joten aiheellisesti voidaan puhua merkittävästä teollisuuspaikkakunnasta. (Soikkanen 1963, 126; 186–188.)

Teollistumisen alkuvaihe Varkaudessa oli osa laajempaa autonomisen Suomen yhteiskunnallista rakennemuutosta eli niin sanottua ensimmäistä teollistumiskautta. Yhteiskunnan uudistaminen lainsäädäntötoimin pääsi käyntiin säätyvaltiopäivien aloitettua työskentelyn vuonna 1863, yli viiden vuosikymmenen tauon jälkeen. Kaupankäyntiä, teollisuutta ja taloudellista toimeliaisuutta kahlinneita säädöksiä purettiin liberalismiin hengessä. Väestönkasvu nopeutui vuosien 1866–1868 nälkäkatastrofin jälkeen ja muuttorajoitusten poistuttua ihmiset saattoivat etsiä toimeentulonsa sieltä, mistä parhaaksi katsoivat. Tämä vilkastutti ulkomaille, ennen kaikkea Pohjois-Amerikkaan, suuntautunutta siirtolaisuutta, mutta myös maan sisäistä muuttoliikettä maaseudulta kaupunkeihin ja teollistuviin keskuksiin. (Kuisma 2009.)

Yhteiskunnallinen muutos näkyi Varkaudessa 1800-luvun loppupuolen väestökasvuna. Vuosisadan puolivälissä alueella asui vain runsaat 1 000 ihmistä, mutta vuosisadan vaihtuessa määrä oli jo yli 2 500. Väestön ammattirakenne muuttui samanaikaisesti: Varkaudesta tuli teollinen ja työväestön paikkakunta. Hannu Soikkasen laskelmien mukaan vuonna 1850 talolliset olivat paikkakunnan suurin sosiaalinen ryhmä, sillä heidän osuutensa oli noin 17 prosenttia. Maaseutuväestön alimpaan kerrokseen eli loisiin ja irtolaisiin kuului noin 16 ja työväestöön noin 15 prosenttia nykyisen Varkauden alueella asuneista. Viisi vuosikymmentä myöhemmin sosiaalinen rakenne oli teollisuuden kasvun seurauksena oleellisesti erilainen. Työväestöön kuului lähes 28 prosenttia asukkaista. Toinen merkittävä muutos oli mäkitupalaien määrän ja suhteellisen osuuden kasvu: heitä oli vuonna 1900 noin 16 prosenttia väestöstä. Suurin väestöryhmä olivat kuitenkin loiset ja irtolaiset, joita oli miltei kolmannes. (Soikkanen 1963, 323.)

Mäkitupalaien, loisten ja irtolaisten määrän kasvu liittyy läheisesti teollistumiseen, sillä Varkaudessa ja Lehtoniemessä monet

asuiivat omassa pienessä mökissään ja tulivat täten luokitelluiksi mäkitupalaisiksi, vaikka työskentelivät teollisuudessa. Heidät siis luokiteltiin henkikirjoihin asumismuodon mukaan. Sama menettely koski osin loisia ja irtolaisia, joilla ei tavallisesti ollut omaa asuntoa tai vakituista työpaikkaa, mutta silti he saattoivat tosiasiaissa olla maatalous- tai teollisuustyöväkeä. 1900-luvun edetessä loisten määrä laskikin nopeasti vakinaisten työpaikkojen lisääntymisen ja asuntorakentamisen takia, mutta myös koska loinen-termi korvattiin entistä useammin jollain muulla, teollisuusyhteiskunnalle tyyppillisemmällä ammattinimikkeellä. Niinpä vuonna 1910 työväestö oli jo Varkauden suurin sosiaalinen ryhmä kolmanneksen osuudellaan. Loisia ja irtolaisia oli noin 29 prosenttia ja mäkitupalaisia viitisentoista prosenttia. Kymmenen vuotta myöhemmin työväestöä oli yli 40 prosenttia, mutta myös virkailijoiden, toimihenkilöiden ja työnjohtajien määrä oli kasvanut lähes kymmenesosaan, mikä kertoo vuosisadan vaihteessa alkaneesta ja 1900-luvun alussa kiihtyneestä teollistumisesta ja yhteisön murroksesta. Maatalouteen pohjannut sosiaalinen rakenne muuttui rivakasti, teollisen yhteiskunnan arvot ja käsitykset yleistyivät ja paikkakunta modernisoitui. Viimeksi mainittu tarkoitti esimerkiksi teollisen toiminnan kasvua, lennätinyhteyden rakentamista, kouluttautumisen yleistymistä ja yhteisön sosiaalista eriytymistä. (Soikkanen 1963, 323–329.)

Varkauden 1900-luvun alun taloudellinen ja sosiaalinen murros ilmeni myös politiikassa. Järjestötoiminnan yleinen vilkastuminen merkitsi ennen kaikkea pitkään padotun työväen järjestötoiminnan käynnistymistä ja laajentumista. Ensimmäiset työväen järjestäytymisyrietykset törmäsivät 1880-luvulla tehtaan johdon jyrkkään vastustukseen, mikä viivästytti työväenyhdistyksen perustamista aina vuoteen 1905 saakka. Varkaudessa puhujamatkallaan piipahtanut työväenliikkeen voimahahmo Taavi Tainio totesikin vuonna 1900, että ”Suomen lait eivät päde Wahlien valtakunnassa. Kaikkien tekisi mieli perustaa työväenyhdistys, mutta kukaan ei uskalla” (Työmies 3.9.1900). Vuoden 1905 suurlakko ja sitä seurannut eduskuntauudistus

muuttivat Varkauden poliittisia valtasuhteita. Ensimmäisissä 1907 järjestetyissä eduskuntavaaleissa Sosialidemokraattinen puolue sai Leppävirran kunnan Varkauden äänestysalueella yli 82 prosenttia äänistä ja puolueen kannatus oli samaa luokkaa myös Varkauden Joroisiin kuuluneilla alueilla. (Nevala 2003, 91; Soikkanen 1963, 608–609.)

Parlamentarisesta vaikuttamisesta ei kuitenkaan muodostunut väylää yhteiskunnallisten epäkohtien korjaamiseen. Eduskunnan hajottamia seuranneet toistuvat vaalit nakersivat uskoa uudistuksiin myös Varkaudessa. Lisäksi Varkaus oli 1910-luvun alussa ilman kunnallista itsenäisyyttä, ja paikkakunnan edustajien mahdollisuudet vaikuttaa Leppävirran tai Joroisten kuntakokouksissa olivat vähäiset (Soikkanen 1963, 371–389). Kuntakokousvaaleissa äänioikeus riippui maksettujen verojen määrästä, eikä varkauteilaisista ollut tässä suhteessa kilpailijoiksi varakkaille maanomistajille. Tiivistetysti varkauteilaisen yhteisön voi sanoa kokeneen ison rakennemuutoksen ja aktivoituneen monella tavalla 1900-luvun alussa. Aktiivisuudelle tai päätöksentekoon vaikuttamiselle ei kuitenkaan ollut toimivaa kanaavaa.

Ahlströmin tulo ja yhteisön murros

Hannu Soikkanen tulkitsee (1963, 613–617) Ahlström Oy:n tulon (1909) jälkeisen ajan varkauteilaisen yhteisön murroskaudeksi. Paikallisyhteisössä käynnistyi vuonna 1909 uusi, yli seitsemän vuosikymmentä kestänyt vaihe, kun A. Ahlström Oy osti vaikeuksiin ajautuneen Paul Wahl & Co:n metallialan tuotannon ja sahan. Ahlströmin toimien ripeydestä viestii, että 1910-luvulla yhtiö rakensi Varkauteen voimalaitoksen, puuhiomon ja sulfaattiseluloosatehtaan. Ensimmäinen paperikone käynnistettiin 1921 ja toinen viisi vuotta myöhemmin, jolloin valmistui myös vaneritehdas. Metalliteollisuudessa valmistui vuonna 1912 Pirtinniemen höyrykattilapaja, 1919 uusi

konepaja ja 1920 laivanrakennusyksikkö. Toteutettujen investointien myötä Ahlströmistä tuli Varkauden keskeinen toimija. Paikkakunnasta tuli kirjaimellisesti ”Römmin” hallitsema, varsinkin kun sillä ei vielä ollut kunnallista itsenäisyyttä. (Jääskeläinen & Lovio 2003, 14–15.)

Teollinen rakentaminen ja tuotannon laajentuminen toivat paikkakunnalle jo 1910-luvulla paljon uutta väkeä, joka ei välttämättä sopeutunut tai kiinnittynyt perinteisiin yhteisön käytäntöihin. Lisäksi vuodesta 1914 eteenpäin elettiin maailmansodan poikkeusoloissa. Varkauden asukasluku kasvoi 1910-luvulla kolmanneksella ja oli vuosikymmenen päättyessä noin 4 700. Seuraava vuosikymmen oli vielä nopeamman kasvun aikaa, sillä vuonna 1930 asukkaita oli jo yli 8 500 (Soikkanen 1963, 309). Yli 55 prosenttia varkautealaisista lukeutui henkikirjojen mukaan työväestöön, kun seuraavaksi suurimpaan ryhmään eli palstatilallisiin kuului hieman yli 10 prosenttia väestöstä (Soikkanen 1963, 323). Vielä selvemmin teollisuuden merkitys näkyy ammattirakenteessa, sillä 1900-luvun ensimmäisten vuosikymmenten aikana enemmän kuin kolme neljästä Varkauden tehdasseurakunnan ammatissa toimivasta työskenteli teollisuuden ja käsityön alalla (Väestön elinkeino 1979, 188).

Nopea teollistuminen ja väestön kasvu aiheuttivat pienessä yhteisössä monenlaisia ongelmia. Yksi polttavimmista oli asuntopula sekä asuinrakennusten vaatimaton taso. Ahlström yritti korjata tilannetta rakentamalla asuntoja työväelleen. Koko ongelma ei kuitenkaan ratkennut, vaikka yhtiön talot olivat hyvin rakennettuja ja suhteellisen edullisia vuokrata. Asumisen ongelmat johtivat siihen, että pitkin 1900-luvun alkua esimerkiksi Taulumäelle nousi ”mökkien ja hökkelien sekamelska”, jossa asunnot olivat ala-arvoisia, mutta vuokratasoltaan korkeita. Vuoden 1919 asuntotutkimus paljasti karusti paikkakunnan tilanteen, sillä asumisahtaus oli lähes pahinta koko maassa. Ahtaus kytkeytyi läheisesti toiseen merkittävään asiaan eli vuokralaisten suureen määrään. Vuokralaiset olivat monille pienituloisille perheille välttämättömiä, mutta samalla tällainen

asumisjärjestely teki olot ahtaiksi ja toi mukanaan monia arkipäivän elämisen ongelmia. Tilanne helpottui vasta 1930-luvulla vilkkaan rakentamisen ja väestönkasvun hidastumisen myötä. Niinpä vuoden 1936 asuntolaskennan mukaan ”ahtaasti asuvien” osuus Varkaudessa oli enää noin 50 prosenttia, kun se vuonna 1919 oli lähes 70 prosenttia. (Soikkanen 1963, 458–467.)

Väestönkasvun, muuttoliikkeen ja maailmansodan poikkeusolojen toinen seuraus oli pienyhteisön murros. Paikkakunnalle työn perässä muuttanut väki ei kiinnittynyt yhteisöön tai sen arvoihin ja normeihin ongelmattomasti. Näin varkauteilaisen yhteisön sosiaalinen kiinteys heikkeni ja ”perinteelliset käsitykset ja arvot jauhautuivat rikki”. (Soikkanen 1963, 613.) Paikkakunnalta raportoitiinkin ”huligaanielämästä”, jota alkoholi vauhditti. Oman mausteensa yhteisön murrokseen toi elintarviketilanteen kiristyminen vuodesta 1916 lähtien. Ongelmaa koetettiin ratkoa monin tavoin, mutta edes oman elintarvikelautakunnan perustaminen ei helpottanut ruoan saatavuutta. Maan yleisen poliittisyhteiskunnallisen tilanteen kiristyminen ilmeni Varkaudessa rauhattomuutena työpaikoilla. Kasvanut työväki lakkoili pitkin kesää 1917 ja Varkauden työväenyhdistyksen jäsenmäärä miltei kaksinkertaistui vuosina 1916 ja 1917. Samalla yhdistyksen johto siirtyi paikkakunnalla lyhyen aikaa olleiden radikaalien henkilöiden käsiin. Tunnetuin heistä oli piirisihiteeri ja myöhempi punakaartin päällikkö Matti Autio. (Nevala 2003, 99–100.)

Yhteisön murros näkyi näin ollen monella tasolla. Oleellista oli, että Varkaudessa ei ollut toimivia mekanismeja syntyneiden ongelmien sovitteluun. Kunnallista demokratiaa ei nykymerkityksessä ollut ja Varkauden asioita käsiteltiin Leppävirran ja Joroisten elimissä. Lisäksi Venäjän keisarin vallan kukistumisen jälkeen maaliskuussa 1917 paikkakunnalla ei ollut toimivaa järjestysvaltaa. Risto Alapuron (2017, 263) ajatusta lainaten voidaan sanoa, että kun julkinen valta eli ensisijaisesti valtio menetti toimintakykynsä, kansalaisyhteiskunnan rakenteet nousivat esiin. Tässä suhteessa Varkauden tilanne oli hyvin samankaltainen kuin muilla vastaavanlaisilla paikkakunnilla.

Varkaudessa paikalliset asetelmat ja jännitteet antoivat sisällissodalle aivan erityisten luonteen.

Sisällissodan pitkä varjo

Seppo Hentilän (2018) mukaan sisällissota jätti yhteiskuntaan ”pitkät varjot”, jotka ovat vaikuttaneet voimakkaasti ja pitkäkestoisesti koko suomalaiseen yhteiskuntaan ja muovanneet maan poliittista kulttuuria ”syvemmältä ja pitempään kuin mikään muu kansallisen historiamme yhteinen kokemus”. Hentilän koko kansakuntaa koskeva yleistys on nähtävissä Varkauden vaiheissa. Paikkakunnan, sen asukkaiden ja yhteisön arjen näkökulmasta vuoden 1918 tapahtumat jättivät poikkeuksellisen pitkäkestoisen jäljen. Sota jakoi yhteisön vuosikymmeniksi kahtia miltei kaikilla elämänalueilla.

Sisällissodan aseelliset taistelut jäivät Varkaudessa vähäisiksi. Punaisten pitivät paikkakunnalla valtaa kolmisen kuukautta marraskuusta 1917 alkaen valkoisten helmikuun 21. päivä 1918 tekemään valtauksen saakka. ”Punaiseksi saarekkeeksi” jääneen paikkakunnan valtaus kävi nopeasti ja taisteluissa kuolleiden määrä jäi noin 30:een. Sen sijaan Varkaus tuli tunnetuksi taistelujen ulkopuolisesta väkivallasta, joka kansalaissodan mittakaavassa oli poikkeuksellisen veristä. Valkoiset käynnistivät laajat teloitukset heti punaisten antautumisen jälkeen. Taistelupaikkojen läheisyydessä ammuttiin ilman oikeudenkäyntiä vähintään 80 ihmistä. Varkauden kenttäoikeus jakoi ja pani toimeen kuolemantuomioita, jolloin satakunta punaista menetti henkensä. Lisäksi vankileireillä kuoli noin 80 henkeä ja toistakymmentä katosi. Kansalaissodan uhrien määrä nousi punaisten osalta yli 250 henkeen. (Soikkanen 1963, 643–647; Paavolainen 1967, 71–76; Tikka 2004, 232–239.) Jaakko Paavolaisen (1967, 164–165, 174) laskelmien mukaan surmansa saaneiden punaisten osuus oli runsaat 10 prosenttia paikkakunnan miespuolisesta väestöstä.

Valkoisten tekemistä väkivaltaisuuksista kuuluisimmat ovat niin sanotut ”Huruslahden arpajaiset” eli välittömästi punaisten antautumisen jälkeen toimeenpannut teloitukset. Perimätiedon mukaan ammuttavaksi otettiin rivistä joka kymmenes. Myöhemmin on osoitettu (esim. Soikkanen 1963, 643–647; Tikka 2004, 239), että ammuttavaksi ei valittu vain sattumalta. Ensimmäisenä rivistöstä poimittiin punaisten johtajiksi tiedettyjä ja sitten ”paikallinen mies päätti, kuka oli kymmenes”. Päätökset teloituksista sekä myöhemmin tuomioita jakanut Varkauden kenttäoikeus olivat vahvasti paikallisten käsissä. Yhtäältä tapahtunut repi paikallisyhteisön hajalle vuosikymmeniksi, mutta toisaalta Varkauden tapahtumien julkinen käsittely oli pitkään sodan jälkeen valkoisten hallitsemaa. Hävinneet lyötiin kaikkine näkemyksineen ja tulkintoineen maahan pitkäksi aikaa. Esimerkiksi vuonna 1922 Varkauden työväenyhdistyksen rahoittama sodan punaisten uhrien muistomerkki varastettiin ja upotettiin järveen ennen paljastustilaisuutta. Syylliset jäivät rankaisematta, vaikka heidät paikkakunnalla tiedettiin. Tähän ”sisällissodan jälkinäytökseen” liittyi vielä pitkä ja lopputulokseltaan työväestölle nöyryyttävä työtaistelu. (Nevala 2017, 40–41.) Kuolleiden muistelun kieltäminen oli toki tyypillistä muuallakin Suomessa 1920-luvun alkupuolella huolimatta työväenliikkeen ja poliittisen vasemmiston toiminnan elpymisestä (Hentilä 2018, 78–84; Saarela 2018, 292–299).

Vuoden 1922 tapahtumasarja osoitti paikkakunnan hegemonian olleen vastaansanomattomasti valkoisen puolen käsissä. Poliittisen vasemmiston voimavarat eivät riittäneet valkovallan horjuttamiseen, eivätkä edes oikeudenmukaiseen kohteluun, kuten hautamuistomerkkin tuhoaminen osoitti (Nevala 2003, 132–136). Muistomerkkiepisoideksi alleviivasi, millainen ongelma Varkauden kunnallisen itsehallinnon puuttuminen oli erityisesti työväestön kannalta. Monilla muilla paikkakunnilla sodan hävinnyt osapuoli integroitiin osaksi kunnallista vallankäyttöä varsin nopeasti. Kunnallishallinnon uudistaminen toi valtuustojen valintaan yleisen ja yhtäläisen äänioikeuden, ja ensimmäiset vaalit järjestettiin jo vuoden 1918 lopussa.

Pian sodan jälkeen toteutettiin useita yhteiskunnallisia uudistuksia, kuten torpparilainsäädäntö ja oppivelvollisuus. Pertti Haapala (1995) onkin todennut, että vasemmisto sai demokratian keinoin läpi monia vaatimuksia, joita ajaakseen se oli tarttunut aseisiin.

Työväestön pääseminen mukaan kunnalliseen päätöksentekoon viivästyti Varkaudessa miltei vuosikymmenellä. Tämän voidaan tulkita ylläpitäneen paikkakunnalla sodan syviä jakolinjoja ja hankaloittaneen vaikeiden tapahtumien käsittelyä ja lopulta viivästyttäneen yhteisön eheytymistä. Samaan viittaa 1950- ja 1960-luvun vaihteessa Varkauden historian kirjoittanut Hannu Soikkanen myöhemmässä analyysissään (2000, 70–79). Hän totesi sisällissodan tapahtumien olleen historian kirjoitusvaiheessa poliittisesti herkkä ja käsittelemättömän asia. Ulkopuolisenakin Soikkanen törmäsi vaikenemisen muuriin vielä yli neljä vuosikymmentä tapahtumien jälkeen. Silti Soikkasen tutkimus on yksi sisällissodan ”paikallishistorian” keskeisiä pioneeritöitä. (Itkonen & Nevala 2018, 309–310.)

Itsenäiseksi kauppalaksi ja vasemmiston valtakauteen

Hannu Soikkanen (1963, 389) ja Hannu Itkonen (2004, 166) toteavat ajatuksen Varkauden kunnallisesta itsenäisyydestä juontuvan aina 1700-luvulle. Seuraavalla vuosisadallakin asia oli ajoittain esillä, erityisesti kun Varkaudesta muodostettiin ruukinseurakunta. Vasta 1920-luvun alussa itsenäistymishanke sai tuulta purjeisiin. Hanke kohtasi vastustusta ja etenkin kunnallisen itsenäisyyden muoto sekä seurakunnan asema herättivät keskustelua. Lopulta kaksi merkittävää tekijää antoi vauhtia kunnalliselle itsenäistymiselle. Ensimmäinen oli 1919 perustetun Varkauden Lehden ja erityisesti sen päätoimittajan A.E. Salmelaisen vahva kampanjointi. Toiseksi paikkakunnan keskeinen toimija Ahlström Oy asettui ajamaan kunnallista itsenäisyyttä. Kahden kunnan alueella toimiminen oli

yhtiölle monessa suhteessa hankalaa, ja se halusi luoda Varkaudesta tietynlaisen ”mallikaupungin”. Lisäksi Ahlström Oy nosti esiin sen, että Leppävirta ja Joroinen panostivat taloudellisesti Varkauteen huomattavasti vähemmän kuin saivat tehdasyhdyskunnalta tuloja. (Itkonen 2004, 167.) Myös vanhan rintamalinjan toisella puolella eli työväenjärjestöissä arvioitiin kunnallisen itsenäisyyden merkitsevän vasemmistoenemmistöistä valtuustoa ja siten mahdollisuutta toteuttaa tärkeäksi koettuja uudistuksia (Nevala 2003, 152–153).

Ensimmäinen vakava yritys kunnallisen itsenäisyyden saamiseksi tehtiin 1923. Ahlström Oy oli asiassa keskeinen toimija, ja mukana oli myös Leppävirran ja Joroisten edustajia. Tarkoitus oli perustaa sekä itsenäinen kunta että seurakunta. Tämä osoittautui kuitenkin hankalaksi yhdistelmäksi, sillä Leppävirran kirkonkokouksessa Varkauden seurakunnan perustaminen ei saanut kannatusta ja siksi tuomiokapituli ei vienyt asiaa eteenpäin. Toisaalta valmistelun yhteydessä nousi aikaisempaa voimakkaammin esiin ajatus Varkauden kauppalasta. Asian taustalla oli kauppalan perustamiskäytännöissä tapahtunut muutos eli luopuminen ajatuksesta, että kauppalan oli omistettava koko maa-alue. Näin kauppalan perustaminen ei enää edellyttänyt maa-alueiden lunastamista yksityisiltä omistajilta, mikä teki prosessista aikaisempaa yksinkertaisemman. Niinpä syyskuussa 1926 A. Ahlström Oy jätti valtioneuvostolle anomuksen itsenäisen Varkauden kauppalan perustamiseksi. Kauppala-muoto sopi hyvin Varkauden alueelle, ja lisäksi juuri 1920-luvun puolivälin tienoilta kauppaloita ylipäättään perustettiin aikaisempaa huomattavasti enemmän. (Soikkanen 1963, 390–392.)

Hakemuksen jättämisen jälkeen käynnistyi varsinainen suunnittelu- ja valmistelutyö. Sisäasiainministeriö asetti hankkeen selvitysmieheksi hovioikeuden asessori Torsten Malisen. Myös Leppävirta ja Joroinen valitsivat toimikunnat hoitamaan asiaa. Asessori Malinen jätti lopullisen esityksen Varkauden kauppalan perustamisesta toukokuun 1928 lopussa. Runsas kuukausi myöhemmin valtioneuvosto vahvisti perustamisen ja sitä koskeva asetus vahvistettiin heinäkuun

1928 alussa. Kauppalan perustamisen viimeistelyn toteutti Varkauden tehtaan lakimiehen Kuno Fredrik Nymanin johtama järjestelytoimikunta. Itsenäistyminen sujui jopa yllättävän kivuttomasti, mukaan lukien maa-alue- ja omaisuusjärjestelyt Leppävirran ja Joroisten kanssa. Uusi kauppalala saattoi aloittaa toimintansa vuoden 1929 alussa. (Itkonen 2004, 168; Soikkanen 1963, 392–393.)

Uudessa kauppalassa piti valita valtuusto. Joulukuun 1928 alussa järjestetyt kunnallisvaalit olivat poikkeuksellisen latautuneet. Tähän vaikutti se, että sisällissodan osapuolet eivät Varkaudessa olleet varsinaisesti joutuneet tekemisiin toistensa kanssa kunnallisessa päätöksenteossa. Lisäksi oli lopulta epävarmaa, millaiseksi poliittisten ryhmien kannatus muodostuisi. Vaaleissa valta siirtyi vasemmistolle, joka sai 29 valtuustopaikasta 23. Sosialidemokraatit olivat vasemmiston suurin ryhmä 19 edustajallaan. Työväen ja pienviljelijäin vaaliliiton suojissa toimineet kommunistit saivat neljä valtuutettua. Ensimmäisten vaalien tulos suuntasi koko toista maailmansotaa edeltänyttä paikallispolitiikkaa. Sosiaalidemokraatit olivat Varkauden kunnalliselämän vaikutusvaltaisin poliittinen ryhmä, semminkin kun niin sanotut kommunistilait estivät laitasemmiston osallistumisen kunnallisvaaleihin 1930-luvulla. Viimeisessä ennen talvisotaa valitussa kauppalanvaltuustossa oli 26 sosialidemokraattia ja yhdeksän porvaririntaman edustajaa. Lisäksi valtuuston puheenjohtaja oli säännönmukaisesti vasemmistovaltuutettu ja kauppalanvaltuuston kuudesta jäsenestä neljä oli sosialidemokraattia. (Nevala 2003, 155; Soikkanen 1963, 396–397.)

Sisällissodan hävinneen osapuolen pääsy mukaan kunnalliseen päätöksentekoon tapahtui Varkaudessa vuosikymmen myöhemmin kuin monilla muilla paikkakunnilla. Vuosikymmenen viiveestä huolimatta vasemmiston valtaannousu herätti oikeistossa epävarmuutta, jopa pelkoa, varsinkin kun sosialidemokraattien kunnallispoliittinen ohjelma oli paperilla varsin radikaali. Pelot osoittautuivat suurelta osin aiheettomiksi, sillä sosialidemokraattien toiminta oli maltillista. Kauppalan rakentaminen oli keskeisessä asemassa, eikä kovin suu-

riin uudistuksiin ollut resursseja. Tämä aiheuttikin tyytymättömyyttä vasemmiston sisällä. Toisaalta oikeistolla oli Varkaudessa kunnallisvaalikannatustaan suurempi painoarvo etenkin A. Ahlström Oy:n toiminnan kautta. (Nevala 2003, 158–162.)

Varkaus oli 1930-luvulla sekä omaleimainen että tyypillinen paikkakunta. Suurin osa eli yli 60 prosenttia Suomen kunnista oli mainitulla vuosikymmenellä porvarienemmistöisiä. Tässä suhteessa Varkaus, jossa vasemmiston kunnallisvaalikannatus oli yli 70 prosenttia, oli selkeä poikkeus. (Suomen virallinen tilasto: Kunnallisvaalit [verkkojulkaisu]; Soikkanen 1963, 396.) Myös elinkeinorakenteen suhteen Varkaus oli omaleimainen. Esimerkiksi vuonna 1930 paikkakunnan ammatissa toimivasta väestöstä kolme neljännestä toimi teollisuudessa ja käsityöammateissa. Toiseksi suurin sektori oli rakennustoiminta noin kymmenyksen osuudellaan. Palveluissa työskenteli vain kuusi sadasta ja maataloudessa vielä tuotakin vähemmän. Koko maahan verrattuna ero oli suuri, sillä yli kaksi kolmannesta ammatissa toimivista suomalaisista toimi vuonna 1930 maa- ja metsätaloudessa teollisuuden ja käsityön osuuden ollessa vain runsaat 10 prosenttia. Kuopion läänin luvut olivat hyvin lähellä koko maan vastaavia, joten hyvällä syyllä voidaan sanoa Varkauden olleen todella poikkeuksellinen teollinen saareke maaseudun keskelä. (Väestön elinkeino 1979.)

Toisaalta Varkaus oli monessa suhteessa tyypillinen maaseutuomainen teollisuuspaikkakunta. Ensinnäkin paikkakunnalla oli yksi keskeinen ja voimakas toimija, joka huolehti vielä maailmansotien välillä monista myöhemmin julkishallinnolle siirtyneistä tehtävistä. Ihmisten arki rakentui siten vahvasti Ahlström Oy:n varaan. Tilanne oli tässä mielessä samantyyppinen kuin esimerkiksi Jämsänkoscakella, Valkeakoscakella tai Kuusankoscakella. Tyypillistä oli myös, että paikkakunta eli ja kasvoi puunjalostusteollisuudesta, joka oli maamme teollisuuden tärkein toimiala. Näin Varkaus kytkeytyi osaltaan paitsi kansalliseen, myös kansainväliseen kehityskulkuun ja teollistumiseen. Puunjalostustuotteiden kysynnän kasvu maailmalla heijastui

suoraan Varkauden ja varkautelaisten arkeen ja elämään. Kansallisesti tarkasteltuna tyypillisenä kehityskulkuna voi puolestaan pitää sisällissodan tapahtumien viivästynyttä purkamista, joka kesti Varkaudessa epätavallisen kauan. Joka tapauksessa sodan osapuolien näkemyserot tasoittuivat ja yhteistyö tiivistyi kunnallisen päätöksenteon ”pakkoavioliiton” seurauksena.

Sodasta jälleenrakennukseen

Sotavuodet merkitsivät myös Varkaudessa asioiden uudelleenjärjestelyä. Jo ennen talvisodan syttymistä varustauduttiin mahdollisiin poikkeuksellisiin tilanteisiin. Syksyllä 1939 toimeenpantiin väestönsuojeluharjoituksia. Ilmahälytysmerkin kuultuaan varkautelaisten oli pimennettävä ikkunansa ja hakeuduttava suojiin. (WL 12.10.1939.) Sodan syttyttyä marraskuun viimeisenä päivänä Varkauden väestönsuojelukeskuksen antamia ohjeita jouduttiin noudattamaan todellisissa tilanteissa. Talvisodan aikana paikkakuntaa ei pommitettu, mutta suruviestejä rintamalla kaatuneista toimitettiin myös Varkauteen.

Sodan myötä työnjako monilla paikkakunnilla organisoitiin uusiksi. Varkaudelle metallin ja puunjalostuksen itäsuomalaisena keskuksena löytyikin tehtävänsä. Jo talvisodan ensimmäisinä kuu-kausina suomalaisjoukot saivat mittavan sotasaaliin, josta osa oli kunnostettava hyödyntämään omia sotavoimia. Varkauteen perustettiin panssarivaunukorjaamo, joka vuoden 1942 helmikuusta lähtien tunnettiin panssarikeskuskorjaamon nimellä. Kaikkiaan sotavuosina Varkauteen kuljetettiin rintamalta noin 700 panssarijoneuvoa, joista kolmisen sataa onnistuttiin korjaamaan armeijan käyttöön. (Holmström 2001, 6–7; 22–23.) Konepajateollisuuden lisäksi sotavuosina riitti kysyntää myös puunjalostustuotteille, joita kuljetettiin maailmalle poikkeusoloista huolimatta ja jopa osin niiden takia. Vuosien 1942–44 aikana Varkauden ”talotehdas” toimitti

Saksan armeijan itärintaman joukoille 5 000–6 000 lämmitettävää ja helposti pystytettävää vanerista sotilas- ja hevosteltoa. (Schybergson 1992, 198–203.)

Sotavuosina naisten osuus teollisuustuotannossa nousi miesten ollessa rintamalla. Pulan ja niukkuuden oloissa kaikki vähänkin kynnelle kykenevät varkauteilaiset osallistuivat myös erilaisiin talkoiisiin. Esimerkiksi vuonna 1942 paikkakunnalla laskettiin tehdyksi 15 677 talkootuntia. Vuoden aikana tehtiin kaikkiaan 3 457,5 halkomottia. Varkautelaiset hikoilivat myös touonteko-, heinän- ja viljankorjuusekä perunannostotalkoissa. Ravintoa hankittiin omaperäisellä paikallisella keksinnöllä. Kalakukoksi nimetyllä proomulla varkauteilaisia kuljetettiin Saimaan vesille ja saariin. Yhtiön hinaajan perässä oli proomun lisäksi myös kansalaisten omia veneitä. Vuoden 1943 aikana Kalakukon matkoille osallistui 968 venekuntaa, joiden yhteenlaskettu saalis oli lähes 15 000 kiloa kalaa ja noin 22 000 litraa marjoja. (Itkonen 2004, 241–242.) Epäilemättä Kalakukon avulla hankitut kalat ja marjat olivat tarpeellinen lisä sota-ajan ruokapöytiin.

Valtakunnan tasolla vuoden 1940 alussa tehtiin tammikuun kihlauksena tunnettu sopimus, jossa työnantajat tunnustivat työntekijät tasavertaisiksi neuvottelukumppaneiksi. Myös varkauteilaiset toimijasuhteet kokivat muutoksia ja perinteisiä luokkarajoja ylitettiin. Tammikuun kihlaus ulottui paikallistasolle siten, että ammattiosastojen asema työelämän säätelyssä vahvistui. Etenkin kaatuneiden sotilaiden hautajaiset ja sankarivainajien muistopäivät kokosivat yhteen aiemmin eri leireissä toimineita ihmisiä. Luokkasovun henkeä osoitti esimerkiksi se, että vuoden 1941 toukokuussa vietetyn sankarivainajien muistopäivän ohjelmaan sisällytettiin seppeleenlasku sekä sankarivainajien että vuonna 1918 ”kummallakin puolella henkensä uhranneiden haudoille”. Yhteistuumiin sankarihaudalle seppeleen kävivät laskemassa varuskunta, Warkauden Suojeluskuunta, Warkauden sosialidemokraattinen kunnallistoimikunta, Warkauden seudun Aseveljet, Warkauden lotat ja A. Ahlström Osakeyhtiö. (WL 13.5.1941; 20.5.1941.)

Yhteistyön henki näkyi myös kulttuuri- ja urheilurintamalla. Konkreettisesti tämä ilmeni eri leireihin kuuluneiden paikallisten torvisoittokuntien yhteisesiintymisinä. Luokkarajaa yliteltiin myös urheilukentillä. Jo elokuussa 1940 porvariseura Warkauden Pallo 35 ja Warkauden Työväen Palloilijat potkivat palloa ystävyyshengessä. Joukkueet myös vierailivat vuorotellen toistensa kotikentillä eli porvareiden Kosulanniemessä ja työväestön Joutenlahdessa. Yhteiselle urheilukentälle kokoonnuttiin myös pesäpallon ja yleisurheilun merkeissä. Kulttuuritilaisuuksiin löydettiin yhteinen tie sekä seurattua työväentalolle. Pirtinvirtaan piirrettyä ja sisällissodan tapahtumien vahvistamaa luokkarajaa ylitettiin monin tavoin. Yhdessä oltiin liikkeellä myös valtakunnallisesti organisoidulla maaottelumarssilla. Varkautelaisista 7 028 henkeä oli marssimassa Ruotsia nurin. (Itkonen 2004, 247–248.) Tiivistäen sotavuosien tapahtumia on kuvattu seuraavasti:

Sotavuosien tapahtumat saattoivat myös varkautelaiset toimijat aivan uudensuhteisiin yhteistyösuhteisiin. Aiemmat tiukat luokkasidonnaiset leirit purkautuivat. Selvimmin tämä näkyi yhteisissä tilaisuuksissa. Maanpuolustushenkeä viriteltiin niin porvareiden seuratalolla kuin työväestön järjestöaloilla. Yhteisissä juhlallisuuksissa, muistotilaisuuksissa ja kaatuneiden sotilaiden hautajaisissa esiintyivät paikalliset päättäjät varsin yksituumaisina. Tavalliselle varkautelaiselle sota-aika oli karua selviytymiskamppailua. Kaikesta oli puute. Yhteisin ponnistuksin vaikeista ajoista selvittiin. Raskaan taakan kantoivat tietenkin ne varkautelaiset, jotka menettivät läheisimpänsä sotatantereille. Toisen maailmansodan vuosista muistuttaa Pirtinniemen hautausmaa, jossa lepää 220 sodassa henkensä menettänyttä. Kotiseudun mullat eivät koituneet suinkaan kaikkien kaatuneiden viimeiseksi leposijaksi. (Itkonen 2004, 249.)

Eteenpäin oli elämän mieli sodan päätyttyäkin. Myös Varkaudessa aloitettiin jälleenrakennustoimet. Osaltaan sodasta toipumista vauh-

dittivat sinällään raskaat ja mittavat sotakorvaukset. Koska Neuvostoliitto oli vaatinut sotakorvauksista 62 prosenttia maksettaviksi metalli- ja konepajatuotteina sekä laivoina, suuntautuivat katseet Varkauteen. Paikkakunnalla oli runsaasti metallialan osaamista ja työvoimaakin riitti, sillä 1930-luvulla paikallisessa metalliteollisuudessa työskenteli 350 työntekijää. Lisäksi panssarikorjaamon jäljiltä Ahlströmin konepajateollisuus oli suhteellisen hyvässä kunnossa. Kaikkiaan Varkauden konepajan sotakorvauskiintiöksi määritettiin 14 kappaletta 400 hevosvoiman ja 16 kappaletta 150 hevosvoiman joki- ja sisävesihinaajaa. (Schybergson 1992, 209.) Toimiin ryhtymisessä ei vitkasteltu, ja jo elokuun 15. päivänä 1946 Varkauden konepajalla laskettiin vesille ensimmäinen sotakorvaushinaaja (WL 17.8.1946).

Sodanjälkeinen jälleenrakennus pani teollisuuden pyörät pyörimään. Ahlström-yhtiölle vuodet 1945–1948 olivat tuotannon kasvun aikaa, mikä tiesi työtä varkautealaisille ja myös muualta hakeutui työvoimaa paikkakunnan teollisuuteen. Yhtiön vuosina 1947–1948 koetusta rahoituskriisistä selviytyttiin, minkä jälkeen tuotanto jatkui vireänä. Kun viimeinen sotakorvauslaiva oli laskettu vesille 1952, tuotantoa ja uusia investointeja suunnattiin puunjalostusteollisuuteen. Jo 1948 toteutettiin Alvar Aallon piirtämän modernin sahan rakentaminen. 1950-luvun aikana vaneri- ja rimalevytehtaan tuotanto kaksinkertaistui. Entisen talotehtaan tiloihin perustettiin 1954 uudeksi yksiköksi Warpak, jonka päätuotteina valmistettiin erilaisia laatikoita ja vaneripakkauksia. Mittavia investointeja 1950-luvun lopulla olivat myös puuhiomon, sellutehtaan, paperitehtaan sekä voima- ja lämpökeskuksen laajennukset. Tehtiinpä vielä 1959 päätös kolmannen paperikoneen rakentamisesta. (Schybergson 1992, 223–228.)

Sodan jälkeinen jälleenrakennus asetti mittavia haasteita myös kunnallisille päätöksentekijöille. Kauppalaan kasvua oli toki ennakoitu jo ennen sotavuosia kaavoittamalla alueita. Carolus Lindbergin yleiskaava valmistui 1938, ja se käsitti lähes koko kauppala-alueen. Ahlströmin omistamille alueille kaavan laati Alvar Aalto. Kaava val-

mistui 1939, ja sitä täydennettiin pian sodan jälkeen. Ensimmäiseksi kauppalanarkkitehdiksi 1947 valittu Kalevi Väyrynen joutui ottamaan laadittuja kaavoja täydentäessään huomioon etenkin lasten ja nuorten tarpeet sekä autokannan kasvun. (Savolainen 1993, 93–95; 119–120; Tyrväinen 1999, 31.)

Varkautelaiset asuivat 1930-luvullakin sangen ahtaasti. Sodan jälkeen asuntotilanne huononi entisestään. Kurjan asuntotilanteen ratkaisemiseksi ryhdyttiin rakentamaan erityisiä parakkeja, joita valmistuikin 1940-luvun loppuun mennessä satakunta. Pahin asuntopula ajoittui vuosiin 1945–1947, jolloin osa ihmisistä asui Kommilan ja Riittulanmäen yhteismajoitusparakeissa ja siirrettävissä majoitus-soluissa. Enimmillään, eli vuonna 1947, kahdeksan prosenttia varkautelaisista asui parakeissa. (Savolainen 1993, 108–109.) Asuntopula ja yhdessä asuminen olivat arkipäivää kaikkialla Suomessa 1940-luvun lopulla. Niin Varkaudessa kuin muuallakin ahdas asuminen loi sosiaalisia jännitteitä, eivätkä samaan huoneistoon päässeet tai joutuneet aina välttämättä tulleet mutkattomasti toimeen keskenään. (Malinen 2015, 137, 149.)

Sodan jälkeen Suomessa syntyi ennätysmäärä lapsia. Myös varkautelaiset hoitivat osansa niin sanottujen suurten ikäluokkien maailmaan saattamisessa. Kun sodan jälkeen vuonna 1945 paikkakunnan väkiluku oli 13 700 henkeä, viisi vuotta myöhemmin väkiluku oli noussut 17 656:een. Vuonna 1960 laskettiin paikkakunnalla elävän 21 652 varkautelaista. (Soikkanen 1963, 310.) Vuonna 1950 varkautelaisista 30 prosenttia oli alle 14-vuotiaita (SVT 6c, 102 I, Väestölaskenta 1950.) Kasvat perheet tarvitsivat asuntoja. Valmistuneet kaavat mahdollistivat asuinalueiden laajenemisen eri puolille kauppala. Erityinen haaste oli koulujen rakentaminen varttuvalla sukupolvelle. Oli sekä rakennettava uusia kouluja että laajennettava entisiä. Kouluissa oli niin ahdasta, että lapset opiskelivat kahdessa vuorossa. Asuinalueista aivan uuden koulutalon saivat Lehtoniemi (1951), Könönpelto (1953) ja Kuoppakangas (1961). Koulurakennuksia

laajennettiin Pitkälänniemellä (1948), Puurtilassa (1952) ja Lutillassa (1958). (Hulkkonen 1962, 59–85.)

Varkauden yleisilme muuttui täydellisesti 1960-luvun alkuun tullessa. Kauppalan keskusta-alueiden uudet kerrostalot ja pientalo-alueet eri puolilla Varkautta ilmensivät jotain aivan uutta ja perinteisestä poikkeavaa. Teollisuuden laajeneminen ja väkiluvun kasvu lisäsivät paikkakunnan vireyttä. Lapsimäärien kasvu loi tulevaisuudenuskoa. Kun sota-ajan ankeudesta oli päästy, katseet suunnattiin tulevaisuuteen.

Modernisoituva Varkaus

Kauppalan perustaminen on osaltaan vaikuttanut siihen, että Varkauden luonne on muuttunut, suljetusta teollisuusyhdyskunnasta on tullut ympäröivän maaseudun keskus. Varkaus on vähitellen valloittanut itselleen oman talousalueen. Niiden liikkeiden ja pienyritysten määrä, jotka pystyvät tarjoamaan tavaroita ja palveluksia ympäristön asukkaille on jatkuvasti kasvanut. Varkaudesta on tullut huomattava ostoskeskus ja samalla se on luonut ympärilleen oman elintarvikkeiden hankinta-alueen. (Soikkanen 1958, 5.)

Edellä oleva Hannu Soikkasen teksti sisältyi vuonna 1958 painettuun teokseen Varkaus varttuu ja vaurastuu (Soikkanen 1958, 5). Julkaisu oli tarkoitettu 30 vuoden ikään ehtineen Varkauden kauppalan juhlanjulkaisuksi. Modernisoituvan Varkauden symbolina julkaisun kannessa komeili 1954 valmistunut vesitorni, joka oli valmistuessaan Suomen korkein asuinrakennus (Itkonen 2008, 29). Kuvateoksessa esiteltiin paikkakunnan uusia rakennuksia ja asuinalueita sekä korostettiin, kuinka Varkautta oli rakennettu suunnitelmallisesti työnteolla.

Työtä Varkaudessa riitti, sillä teollisuudessa tehtiin 1960-luvulla mittavia investointeja. Kolmas paperikone valmistui 1961. Vuosikymmenen puolivälissä suurinvestointina laajennettiin vaneritehdasta. Ahlström-yhtiön 1970-luvun suurinvestointeja voidaan pitää Varkauden voimakkaan teollistumisen kolmantena aaltona. Vuosina 1970–1973 uusittiin koko puunkäsittely ja sahalaitos. Paperiteollisuutta laajennettiin vuosien 1975–1977 projektissa, jossa rakennettiin neljäs paperikoneyksikkö. Lisäksi toteutettiin mittavat ympäristönsuojelutoimet. Paperiteollisuuden laajentamisprojektin mittavuutta kuvastaa, että kaikkiaan rakennettiin noin 400 000 kuutiometrin tilat. Kun vielä vuosina 1978–1980 muutettiin selluloosan keittopohja sulfiitista sulfaatiksi, saatiin Ahlströmin vuosikymmenen aikana toteutetut paperiteollisuuden mittavat investoinnit päätökseen. (Schybergson 1992, 270–275; Moilanen 1991, 34–35.)

Myös metalliteollisuudessa oli tehtävä 1970-luvulla maailmanmarkkinoiden edellyttämiä muutoksia. Perinteinen laivatelakka jouduttiin lakkauttamaan 1965. Kaikkiaan Pirtinniemen telakalla valmistui vuosina 1864–1965 noin 70 alusta. Muistoksi sisämaan suurimmasta telakasta jäi Varkauden vaakunaan ankkuria pitelevä käsi. Metalliteollisuudessa laajennettiin seulalevytuotantoa. Ahlströmin konepajalla keskityttiin teollisuuden höyrykattiloiden valmistukseen, ja enimmäkseen Varkauden osuus maailman höyrykattilatuotannosta oli jopa 30 prosenttia. Höyrykattiloita valmistettiin esimerkiksi Siperian jättimäiseen Norilskin teollisuuskaupunkiin. 1970-luvun alussa rakennettiin myös uusi höyryvoimala, jonka kustannukset nousivat 40 miljoonaan markkaan. Lisäksi vuonna 1977 käynnistettiin vielä oma tietokoneiden valmistus. (Schybergson 1992, 276–290.)

Varkauden modernisoimisen yksi ilmentymä oli hakeutuminen kaupungiksi. Tammikuussa 1960 asia nostettiin esiin paikallislehden etusivulla kertomalla, että jo seuraavan vuoden alussa uusiksi kaupungeiksi suunniteltiin Lohjaa, Valkeakoskea, Pieksämäkeä sekä Varkautta. (WL 21.1.1960.) Syyskuussa hanke sai vauhtia, kun paikakunnalla vierailut maaherra Erkki Mantere kehotti varkautealaisia

viranomaisia pohtimaan kauppalan muuttamista kaupungiksi (Itkonen 2004, 285). Varkauden valtuusto teki toukokuun 9. päivänä 1961 päätöksen kaupunkioikeuksien hakemisesta seuraavan vuoden alusta alkaen. Aivan yksimielisesti asiasta ei päätetty, sillä päätös syntyi äänin 25 puolesta ja 13 vastaan. Kaupunkihankkeen puoltajat perustelivat kantaansa etenkin taloudellisilla seikoilla. Kaupungin myötä paikkakunnalle arveltiin saatavan pientä ja keskisuurta teollisuutta ja sen myötä uusia yrittäjiä. Valtionhallinnossa asia eteni ripeästi, sillä kesäkuun 29. päivä tasavallan presidentti Urho Kekkonen antoi asetuksen Varkauden kaupungin perustamisesta. (WL 31.12.1961.)

Kaupunkioikeuden saaneessa Varkaudessa modernin paikkakunnan rakennustyö oli vielä pahasti kesken. Yhdyskuntarakenteen kannalta merkittävä päätös tehtiin tammikuussa 1964, jolloin hyväksyttiin perusteellisen valmistelutyön jälkeen professori Olli Kivisen laatima Varkauden yleiskaava. Kaavoituksen lähtökohtana oli paikkakunnan kasvun jatkuminen sekä teollisuuden keskeinen asema. Kun vuonna 1960 palveluelinkeinojen osuus oli muissa kaupungeissa 41,2 prosenttia, Varkaudessa se oli 24,1 prosenttia. (Kivinen 1966, 19–21.)

Väkiluvun kasvaessa paikkakunnan yhdyskuntarakenne muuttui merkittävästi. Asuinalueiden väkimääriä kartoitettaessa havaittiin, että eniten varkautilaisia asui Kommilassa (4 300), Kuoppakankaalla (4 300) ja keskusta-alueella (3 500). Myös Könönpellossa (2 200), Joutsenlahti-Lehtoniemessä (1 900), Käpy- ja Repokankaalla (1 300) sekä Puurtilassa (1 100) yllettiin yli tuhanteen asukkaaseen. Asuinalueiden lisäksi kaavassa varattiin tilat yhtenäiseksi rakennusryhmäksi tarkoitettulle kaupunkikeskustalle, johon suunniteltiin kuuluvaksi kaupungintalo, kirjastotalo, teatteri- ja konserttitalo sekä mahdollinen kaupunginmuseo. (Kivinen 1966, 53–54.)

Väkimäärän kasvu, uusien asuinalueiden syntyminen ja modernin Suomen tulevaisuudenusko tekivät Varkaudesta 1960- ja 1970-luvuilla vireän kaupungin. Paikallinen kansalaisyhteiskunta yhdessä oppilaitosten kanssa sivisti etenkin varttuvaa sukupolvea. Varkaute-

laiset osallistuivatkin vilkkaasti kulttuuri- ja liikuntaharrastuksiin. Erityisen tunnetuksi Varkaus tuli urheiluväen keskuudessa. Koko-
luokassaan Varkaus oli yksi parhaiten urheilussa menestyneistä paik-
kakunnista. Valtakunnallista menestystä saavutettiin etenkin jää- ja
pesäpallossa. (Itkonen & Nevala 2018, 89–97.)

Teollisuuspaikkakuntana Varkauden kunnallispoliittista valtaa
käyttivät työväenpuolueet heti kunnallisesta itsenäistymisestä läh-
tien. Myös toisen maailmansodan jälkeisinä vuosikymmeninä valta
säilyi työväenpuolueilla. Vasemmistoenemmistöinen oli myös ensim-
mäinen kaupunginvaltuusto. Vuonna 1960 valitun valtuuston suurin
ryhmä oli Suomen Kansan Demokraattisen Liiton 13-henkinen val-
tuustoryhmä. Sosialidemokraatit olivat jakaantuneet kahteen leiriin,
joilla oli yhteensä 17 paikkaa. Neljä vuotta myöhemmin pidetyissä
vaaleissa SKDL:n paikkamäärä säilyi ennallaan. Sosialidemokraatit
saivat 12 ja Sosialidemokraattinen Liitto viisi paikkaa. Porvarilliset
puolueet ylsivät 11 valtuustopaikkaan. (Varkauden kaupungin kun-
nalliskertomukset 1963; 1964.)

Vasemmistoenemmistö säilyi vankkana myös myöhemmin. Vuo-
den 1980 vaaleissa sosialidemokraatit saivat 17 paikkaa, SKDL kym-
menen, kokoomus yhdeksän, keskusta ja liberaalit neljä ja kristilliset
kolme. (Varkauden kaupungin kunnalliskertomus 1985.) Varkauden
kehittämisen kannalta tärkeää on ollut, että paikkakunnalta on va-
littu niin sanottuja oman kylän poikia kansanedustajiksi. Toisen
maailmansodan jälkeen parlamentissa ovat istuneet sosialidemo-
kraateista Onni Hiltunen, Jorma Rantala ja Kari Rajamäki, SKDL:stä
tai Vasemmistoliitosta Hugo Manninen, Osmo Vepsäläinen, Jorma
Vokkolainen ja Matti Semi, kokoomuksesta Juhani Laitinen sekä
kristillisistä Kari Kärkkäinen. (Itkonen 2004, 308–309.)

Kaupungiksi tullessa Varkaudessa elettiin aina 1980-luvun alun
vuosiin asti virkeää aika. Teollisuuden mittavat investoinnit takasi-
vat, että työtä riitti tekijöille. Osaltaan 1970-luvun valtakunnan tasoi-
set yhteiskuntapoliittiset uudistukset näkyivät myös paikallistasolla.
Terveys-, sosiaali-, koulu- ja kulttuuritoimea kehitettiin, mikä lisäsi

varkautelaisten hyvinvointia ja sivistystä. Yhtäältä elinoloja kohennettiin kunnallisin toimin, toisaalta Ahlström-yhtiöllä oli ratkaiseva merkitys kaupungin kaikessa kehityksessä 1980-luvun puoliväliin saakka. Tutkija-arvion mukaan Varkaus muodostikin vuosikymmenen alussa ”kohtuullisesti menestyvän teollisen saarekkeen Itä-Suomen maaseutu- ja hallinto- ja kulttuurivaltaisessa ympäristössä”. (Jääskeläinen & Lovio 2003, 11.)

Globalisaation kosketukset

Joulukuun 19. päivänä 1986 monessa varkautelaiskodissa syntyi television iltauutisia katsottaessa hiljaisuus. Uutisten jälkeen paikallisen tehtaan klubin terassilla kerrotaan kuiskatun: ”miten meidän nyt käy?” Uutisissa nimittäin kerrottiin, että Ahlström-yhtiö oli päättänyt myydä puunjalostusteollisuutensa Enso-Gutzeitille. Uusi omistaja ottaisi teollisuuslaitokset hallintaansa seuraavan vuoden maaliskuussa. (Itkonen 2005, 199–200.) Globalisaation kosketukset olivat yltäneet näin myös Varkauteen.

Yritysmailman globaalit muutokset koettelivat voimallisesti Ahlströmin kaltaista perheyhtiötä. Jo vuonna 1985, ennen puunjalostusteollisuuden myyntiä Enso-Gutzeitille, Ahlström luopui heikkokuntoiseksi päässeestä vaneritehtaastaan. Uusi omistaja oli Rauma-Repola, jolta tehdas siirtyi Schaumanille / Kymmene Oy:lle. Vanerituotanto Varkaudessa lopetettiin 1990. Ahlströmin vetäytymistä paikkakunnalta osoitti myös Warkauden Lehden osakkeiden omistuksesta luopuminen. (Jääskeläinen & Lovio 2003, 37.)

Varkautelaisen teollisuuden omistajuutta muuttaneet yrityskaupat jatkuivat vauhdikkaasti. Lisäpontta niille antoi 1990-luvun alun maailmanlaajuinen talouslama. Jo vuonna 1989 Enso-Gutzeit osti Ahlströmille jääneen munakennotehtaan. Vuoden 1992 aikana automatiikkatuotanto myytiin Honeywellille. Kolme vuotta myöhemmin Varkauteen tuli uusi omistaja, tällä kertaa Yhdysvalloista, kun

Ahlströmin kattilatekniikkatuotanto siirtyi Foster Wheeler -yhtiölle. Uusiksi varkauteleisteollisuuden omistajiksi hankkiutuivat lisäksi selluteknologiaan erikoistunut Andritz, tanskalainen kennopak-kauksia valmistava Brodrene Hartman, kanadalaiset seulalevyjen tuottajat CAE/AFT sekä yhdysvaltalainen tietoliikenneyritys Tellabs. (Jääskeläinen & Lovio 2003, 43–50.)

Globalisaation ja talouslaman koetellessa kovin kourin Varkautta teollisten työpaikkojen määrä väheni muutamassa vuodessa yli tuhannella. Vaneritehtaan toiminnan lopettaminen 1990 jätti 350 työntekijää ilman työtä. Samana vuonna viitisen sataa henkeä menetti työpaikkansa Suomen Eiserin sukkatuotannon loputtua. Vuosina 1991–1992 Ahlström-Höyrykattila ja Honeywell irtisanoivat lähes 300 työntekijää. Kun teollisuuden lisäksi työpaikkoja menetettiin myös palvelualoilla, Varkaudessa elettiin kriisitunnelmissa. Tukala tilanne näkyi koruttomasti työttömyyslukuissa. Kun 1990 työttömiä oli 800 henkeä (7 %), kolme vuotta myöhemmin työvoimasta lähes 3 000 (25 %) oli vailla työtä. (Jääskeläinen & Lovio 2003, 85.)

Varkautelaispäättäjät eivät jääneet toimeettomiksi yhteiskunnan rakennemuutoksen edessä. Ratkaisuja hankalaan tilanteeseen haettiin pohtimalla mahdollisuuksia uusien työpaikkojen luomiseen. Tällöin kuntapäätäjien ja ammattiyhdistysliikkeen näkemykset harjoitettavasta elinkeinopolitiikasta lähenivät. Yhteiselle asialle saatiin mukaan myös yritykset, joiden johto lähti niin ikään etsimään keinoja uusien työpaikkojen luomiseen. Eri ryhmien välille rakentui näin tietynlainen kohtalonyhteys, jonka tavoitteena oli turvata ja parantaa ihmisten elinmahdollisuuksia Varkaudessa. (Jääskeläinen & Lovio 2003, 85–86; Nevala 2003, 277–278; Nevala 2007, 330–331.) Kaupunginjohtaja Sulo Kilpiö kirjoitti 1987 julkaistussa esitteessä, kuinka kuva Varkaudesta tehtaanpiippujen varjossa hiljaiseloa viettävästä pikkukaupungista ei vastannut todellisuutta. Kilpiö painotti, että nykyinen Varkaus on yhtä hyvin pienen ja keskisuuren teollisuuden, korkean teknologian ja monipuolisen palvelun kuin suurteollisuudenkin kaupunki. (Varkaus – osaamista ja laatua -esite 1987.)

Varkaudessa käynnistetty uudenlainen elinkeinopolitiikka sai tunnustusta myös ulkopuolisilta. Ammattikasvatushallituksessa ja opetusministeriössä nähtiin, että Varkaudella oli edellytyksiä korkean teknologian tuotteita valmistavien yritysten sijoituspaikkana. Paikallislehdessä paikkakuntaa kutsuttiin peräti Itä-Suomen Pii-laaksoksi. (WL 25.9.1985.) Elinkeino­politiikan ohessa kuntapäätäjät pyrkivät päätöksillään lisäämään myös asukkaiden viihtyvyyttä. Valtuustossa 1984 hyväksytyssä yleiskaavassa asumisen tavoitteiksi asetettiin ihmiskeskeisyys, viihtyisä asuin­ympäristö, hyvä palvelutaso ja taloudellisuus. 1980-luvun suuria kasvualueita olivat Häyri­lä, Lehtoniemi ja Puurtila. Keski­suurina kasvualueina pidettiin Haijanvirtaa, Huruslahtea ja Kangas­lammintien vartta. (WL 30.6.1985.)

Varkaudessa elettiin 1900-luvun parin viimeisen vuosikymmenen aikana mittavien muutosten aikaa, jolle oli leimallista teollisuuden omistaja- ja tuotantolinjamuutokset sekä kansalaisyhteiskunnan uusiutuminen. Varkauden 2004 ilmestyneessä histori­ateoksessa katsottiin sekä menneeseen että tulevaisuuteen seuraavasti:

Vuositu­hannen vaihtuessa varkautelaiset suuntasivat katseitaan tulevaisuuteen kuten muuallakin maailmassa tehtiin. Tulevaisuuden suhteen näyttäytyi siltä, että paikallisissa käytännöissä piti varautua jatkuviin muutoksiin. Erilaiset projektit ja hankkeet ovat olleet olennainen osa varkautelaisen yhdyskunnan hyvinvointia ja menestystä. Samanaikaisesti kiinnostus paikallista menneisyyttä kohtaan on lisääntynyt. Ihmiset ovat lähteneet selvittämään omia juuriaan. Useat yhteisöjen ja järjestöjen historiahankeet, yksittäisten ihmisten perinnetyö, lukuisat seminaarit ja luentotilaisuudet sekä lehtikirjoitukset ovat osoittaneet paikallisen menneisyyden ehtymättömäksi lähteeksi, josta on hyvä ammentaa tulevaisuudessakin. Historiansa tallentamisesta ja useiden sukupolvien vaiheiden kuvaamisesta varkautelaiset voivat olla ylpeitä. (Itkonen 2004, 434.)

Globalisaatio on koetellut poikkeavasti eri alueita. Saksalainen sosiologi Ulrich Beck onkin kirjoittanut globalisaatiohäviäjistä ja -voittajista (Beck 1997). Monien muiden teollisuuspaikkakuntien tapaan Varkaus ei ole ollut samanlainen globalisaatiohäviäjä. 2000-luvun parina ensimmäisenä vuosikymmenenä tuotantoaloja on lakkautettu, mutta uutta on tullut tilalle.

Etenkin Stora Enson investoinnit ovat tuoneet työtä Varkauteen. Huhtikuussa 2016 vihittiin käyttöön uusi paperikone. Tehtaan hienopaperikone oli muutettu tuottamaan ensikuitupohjaista aaltopahvin raaka-ainetta eli kraftlaineria. Muunnostöiden investointiin yhtiö sijoitti 110 miljoonaa euroa. Uudistetun tehtaan työvoimatarpeeksi arvioitiin noin 400 henkilöä ja epäsuoraksi työllistäväksi vaikutukseksi ennakoitiin 1 600 työpaikkaa. Lisäksi Stora Enso investoi Varkauden tehtaisiin 43 miljoonaa euroa rakentamalla puisten rakennuselementtien, LVL-viilupuun, tuotantolinjan. Tuotanto käynnistyi kesällä 2016. (Stora Enson lehdistötiedote 29.4.2016.) Stora Enson investointien merkitys nähtiin myös ulkopuolisin silmin. Niinpä lehdistössä kirjoitettiinkin, kuinka ”Stora Enson uudet investoinnit pelastivat Varkauden” (Maaseudun Tulevaisuus 14.9.2017).

Mittava, myös Varkautta hyödyttävä investointi oli Riikinvoiman ekovoimalaitoksen rakentaminen kaupungin rajan tuntumaan Leppävirran puolelle. Enimmillään voimalatyömaalla työskenteli vuoden 2016 helmikuussa lähes 400 henkilöä. Toiminnan testivaiheen jätetulet sytyttiin heinäkuussa 2016, ja tuotannollinen käyttö aloitettiin helmikuussa 2017. (Riikinvoima Oy:n kotisivut).

Rakennemuutoksia paikallistasolla

Varkauden historian vaiheista löytyvät omat kautensa tietyille murroksille. Ensimmäisellä kaudella toteutui Varkauden varhainen teollistuminen. Saimaan vesien voima ja Itä-Suomen laajat metsäalueet rakensivat edellytykset teolliselle tuotannolle. Vesimyllyt, laivanra-

kennus ja saha- ja metallitavaran tuotanto mahdollistivat teollisuuden laajenemisen ja ruukkiyhdyksunnan kasvun. (Itkonen 2005, 27–29.)

Toinen kausi ajoittuu 1870-luvulta Varkauden kunnalliseen itsenäistymiseen eli vuoteen 1929. Wahlien sukuyhtiö rakennutti paikkakunnalle teollisuuslaitokset, jotka tunnettiin myös muualla Suomessa. Sakari Topelius kuvasikin 1873 teoksessaan *En resa i Finland* Varkautta nimenomaan teollisena yhdyskuntana. Samoin Minna Canthin vierailun vaikutelmat Varkaudessa 1885 siirtyivät osin hänen tuotantonsa. Teoksissa *Työmiehen vaimo ja Köyhää kansaa* on tulkittu olevan aineksia varkautealaisesta elämänmenosta.

Vauhtia Varkauden teollistuminen sai Ahlström-yhtiön hankittua omistukseensa Wahlien teollisuuslaitokset vuonna 1909. Sukuyhtiön johdossa tehtiin pian päätös, että Varkaudesta rakennetaan itäisen Suomen johtava teollisuuskeskus. Näin tapahtuikin, kun yhtiö ryhtyi 1921 myös paperin valmistukseen. Varkauden historian toiseen kauteen ajoittuu verinen sisällissota pian maamme itsenäistymisen jälkeen. Vaikka paikalliset vuoden 1918 tapahtumat eivät sisältäneetkään mittavia taisteluita, teloitusten määrät olivat poikkeuksellisen suuret. Yli 250 punaisen kuolema repi paikkakunnan kahteen leiriin useiksi vuosikymmeniksi.

Varkauden historian kolmantena kautena voidaan pitää kaupala-aikaa eli vuosia 1929–1961. Itsenäiseksi kunnaksi tuleminen mahdollisti yhdyskunnan kehittämisen aivan uusista lähtökohdista. Todellisuudessa Varkaudessa oli myös toinen valtatoimija eli Ahlström-yhtiö, joka vastasi osaltaan muun muassa omien maa-alueidensa kaavoituksesta, työntekijöidensä asuntotarjonnasta sekä erinäisistä sosiaali- ja kulttuuripolitiikan palveluista. Toisen maailmansodan vuodet aiheuttivat oman murroksensa myös varkautealaisten elämänmenoon. Näyttääkin siltä, että yhteisiksi koetut sotaponnistelut lähensivät paikallisia luokkaleirejä. Sodan päätyttyä alkaneessa jälleenrakennuksessa tarvittiin jokaista ikään tai sukupuoleen katsomatta.

Neljäs kausi käynnistyi Varkauden tultua kaupungiksi vuoden 1962 alussa ja on jatkunut näihin päiviin saakka. 1960- ja 1970-luvun vuosina Varkauden yleisilme muuttui aivan olennaisesti. Eri toimijoiden ajatuksena oli rakentaa Varkaudesta nykyaikainen kaupunki. Tätä rakennustyötä edesauttoi modernisaatioon sisältynyt tulevaisuudenusko. Suuret sotien jälkeen syntyneet ikäluokat sosiaalistettiin monimuotoisiin kulttuuri- ja urheiluharrastuksiin.

Ahlström-yhtiön lähtö vuonna 1986 ja 1990-luvun alun lama muodostavat neljännen kauden paikallisen murroksen. ”Yhden yhtiön paikkakunnan” asetelman purkautuminen ja sitä seuranneet yrityskaupat loivat epävarmuutta tulevaisuuden suhteen. Laman seurauksena lukuisat varkautelaiset menettivät työpaikkansa, paikkakunnan väkiluku väheni ja elettiin rakennemuutoksen tuoman kriisin kourissa. Omistajamuutoksiin on sopeuduttu, ja lamasta on selvitty. Viimeisimmät investoinnit Varkauteen ovat säilyttäneet paikkakunnan merkittävänä teollisuuskaupunkina ja luoneet uskoa tulevaisuuteen.

Kaikkiaan Varkauden historia on värikäs. Teollistuminen, laivanrakennus, puu- ja metalliteollisuus, sisällissodan veriset kuukaudet, kunnallinen itsenäistyminen, sota-aika, jälleenrakennuksen vuodet, modernin Varkauden rakentaminen, teollisuuden omistajamuutokset, lamat ja nousukaudet on koettu paikkakunnalla omalla erityisellä tavalla. Samalla on kuitenkin oltu osa suomalaista yhteiskuntaa ja laajemminkin kansainvälistä maailmanmenoa. Varkauden historia 1900-luvun alusta nykypäiviin peilaakin monessa mielessä erinomaisesti suomalaisen yhteiskunnan suurempia kehityslinjoja. Erityisesti teollistumisen, teollisuuden kasvun, elinkeinorakenteen sekä poliittisten jakolinjojen muutokset näyttäytyvät osana isompaa kansallista ja kansainvälistä kehityskulkua. Suuret linjat saavat aina lopullisen muotonsa paikallisessa erityisyydessä. Varkaus on hyvä esimerkki siitä, miten paikallinen, kansallinen ja kansainvälinen ovat kytkeytyneet toisiinsa eri aikoina, eri tavoin, vaihtelevalla intensiteetillä ja poikkeavasti ihmisten arkea muovaten.

Kirjallisuus

- Alapuro, R. 2017. Millainen oli Suomen vallankumous 1918? Teoksessa S. Suodenjoki ja R. Turunen (toim.) *Työväki kumouksessa*. Väki voimakas 30. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, 253–270.
- Beck, U. 1997. *Was ist globalisierung? Irrtümer des globalismus. Antworten auf globalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Haapala, P. 1995. *Kun yhteiskunta hajosi. Suomi 1914–1920*. Helsinki: Painatuskeskus.
- Hentilä, S. 2018. *Pitkät varjot. Muistamisen historia ja politiikka*. Helsinki: Siltala.
- Holmström, S. 2001. *Varkauden Panssarikeskus. Sota-ajan muistot*. Varkaus: Varkauden museon monisteita 1.
- Hulkkonen, E. 1962. *Varkauden kansakoulu 100-vuotias (1862–1962)*. Varkaus: Varkauden kaupunki.
- Itkonen, H. 2004. *Varkautelaisten vuosisata*. Helsinki: SKS.
- Itkonen, H. 2005. *Varkaus and its People. A Hundred Years*. Helsinki: SKS.
- Itkonen, H. 2008. *Varkauden tutkimukset ja tulkinat. Mitä ja miten paikallisuudesta on kirjoitettu?* Joensuu: Joensuun yliopisto, Karjalan tutkimuslaitoksen raportteja n:o 1.
- Itkonen, H. & Nevala, A. 2018. Miksi Varkaus oli menestynyt urheilukaupunki 1960-luvulla. *Liikunta & Tiede* 55, 89–97.
- Itkonen H. & Nevala A. 2018. Varkauden vuoden 1918 tulkinat ja tulkit-sijat. Teoksessa T. Lintunen ja A. Heimo (toim.) *Sisällissodan jäljet*. Väki voimakas 31. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, 291–324.
- Jääskeläinen, J. & Lovio, R. 2003. *Globalisaatio saapui Varkauteen. Tapaus-tutkimus yritysten kansainvälistymisen tavoitteista ja vaikutuksista*. Helsinki: Elinkeinoelämän Tutkimuslaitos ETLA B 201.
- Kivinen, O. 1966. *Varkauden yleiskaava 1966*. Varkaus: Varkauden kaupunki.
- Kuisma, M. 2009. *Suomen poliittinen taloushistoria 1000–2000*. Helsinki: Siltala.
- Maaseudun Tulevaisuus*. Hajanumero 2017.

- Malinen, A. 2015. Kodittomuutta ja kotien rauhaa. Kaupunkilaisten asuinolot. Teoksessa V. Kivimäki ja K.-M. Hytönen (toim.) *Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950*. Tampere: Vastapaino, 127–149.
- Moilanen, P. 1991. *Varkauden teollisuus 175 vuotta*. Varkaus: Varkauden museon julkaisuja IV.
- Nevala, A. 2003. *Agitatsioonia, vaikuttamista ja yhteistyötä. Vuosisata varkautelaista työväenjärjestötoimintaa*. Varkauden työväenliikkeen historiatoimikunta. Jyväskylä: Gummerus.
- Nevala, A. 2007. *Metalli on kuumaa ja mielet kiehuvat. Sata vuotta metallin ammattiyhdistystoimintaa Varkaudessa*. Varkaus: Varkauden metallityöväen ammattiosasto 24.
- Nevala, A. 2017. Varkaus ja kansalaissota. Teoksessa H. Itkonen (toim.) *Varkaus satavuotiaassa Suomessa*. Varkaus: Varkaus-seura, 37–42.
- Paavolainen, J. 1967. *Poliittiset väkivaltaisuuudet Suomessa 1918 II. ”Valkoisen terrori”*. Helsinki: Tammi.
- Riikinvoima Oy:n kotisivut. www.riikinvoima.fi. Luettu 23.4.2018.
- Saarela, T. 2018. Muistella vai ei: Suomen työväenliike ja sisällissodan muisto maailmansotien välisenä aikana. Teoksessa T. Tepora ja A. Roselius (toim.) *Rikki revitty maa*. Suomen sisällissodan kokemukset ja perintö. Helsinki: Gaudeamus, 281–303.
- Savolainen, M. 1993. *Tehtaan huoneista omaan kotiin. Teollisuuden asunto-arkkitehtuuria Varkaudessa 1910–1940 -luvuilla*. Diplomityö. Teknillinen korkeakoulu. Arkkitehtiosasto.
- Schybergson, P. 1992. *Työt ja päivät. Ahlströmin historia 1851–1981*. Vammala: A. Ahlström Oy.
- Soikkanen, H. 1958. Varkaus varttuu ja vaurastuu. Teoksessa *Varkaus varttuu ja vaurastuu*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Kirjapaino, 3–6.
- Soikkanen, H. 1963. *Varkauden historia*. Varkaus: Varkauden kaupunki.
- Soikkanen, H. 2000. Mitä Varkauden historia ei kysynyt vuodesta 1918? Teoksessa H. Itkonen (toim.) *Varkaus, Suomi ja vuosi 1918*. Kansallinen ja paikallinen vallankumous. Varkaus: Varkauden museon julkaisuja 7, 69–83.
- Suomen virallinen tilasto: *Kunnallisvaalit* [verkkójulkaisu]. <http://www.stat.fi/tk/he/vaalit/vaalit2000kun/historia.html?tulosta>

Varkaus yhteiskunnallisten murrosten näyttämönä 1900-luvun alusta nykypäiviin

Suomen virallinen tilasto 6c, 102, Helsinki: Väestölaskenta 1950.

Tikka, M. 2004. *Kenttöoikeudet. Välittömät rankaisutoimet Suomen sisällissodassa 1918*. Bibliotheca Historica 90. Helsinki: SKS.

Tyrväinen, S. 1999. *Varkautta rakentamassa: rakennustyöläiset ja rakentamisen perinne Varkaudessa 1900-luvun alkupuoliskolla*. Varkaus: Varkauden museon julkaisu.

Työmies-lehti 1900.

Varkaus – osaamista ja laatua 1987. Varkaus: Varkauden kaupungin esite.

Varkauden kaupungin kunnalliskertomukset. Hajavuosia.

Varkauden Lehti. Hajanumeroja eri vuosilta.

Väestön elinkeino 1979. *Väestö elinkeinon mukaan kunnittain 1880–1975*. Tilastollisia tiedonantoja 63. Helsinki: Tilastokeskus.

